

როლანდ თოფჩიშვილი

ეთნოგენეზის პროცესისა და ქართველთა ეთნოგენეზის შესახებ

ყველა თანამედროვე ხალხის ისტორიას, ჩვეულებრივ, მისი წარმოშობით – ეთნოგენეზით იწყებენ, ეთნოგენეზი კი ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ერთ-ერთი ყველაზე საინტერესო, რთული და მნიშვნელოვანი პრობლემაა. ეს სირთულე ძირითადად ძველ, ისტორიის სიღრმეში წარმოქმნილი ხალხების ეთნოგენეზს ეხება, რადგან პროცესის ამსახველი საისტორიო წყაროები მეცნიერებს, ფაქტობრივად, არ აქვთ. თუ შუა საუკუნეებისა და ახალი დროის ეთნიკური პროცესების შესასწავლად პრიორიტეტი საისტორიო და ეთნოლოგიურ მონაცემებს ენიჭება, უფრო ადრეული პერიოდებისათვის პრიორიტეტული ლინგვისტური, არქეოლოგიური და პალეოანთროპოლოგიური მონაცემებია.¹ წყაროების სიმცირე მკვლევართ სხვა, დამხმარე მონაცემების მოძიებისაკენ უბიძგებს. ძველი, ასაკოვანი ეთნოსების ეთნოგენეზის შესასწავლად კი საჭიროა ისტორიის, არქეოლოგიის, ენათმეცნიერების (ეთნოლინგვისტიკის), ფიზიკური ანთროპოლოგიის, ეთნოლოგიის, ფოლკლორის მონაცემთა ურთიერთშეჯერება; თუმცა ბევრი ეთნოსის ფორმირების შესახებ ამ მონაცემთა კომპლექსური შესწავლა მაინც ძალზე რთული პროცესია და ხშირად ზემოაღნიშნულ სამეცნიერო დისციპლინათა წარმომადგენლები ერთმანეთისაგან შეუთანხმებელ და ურიერთსაწინააღმდეგო დებულებებს ავითარებენ. ჩამოთვლილი დარგებიდან ეთნოლოგიას ერთგვარი „პრიორიტეტი“ აქვს, რადგან ეთნოგენეზის თეორია ამ მეცნიერების წიაღშია შექმნილი. რაც შეეხება ახალგაზრდა ეთნოსებს, რომელთა ეთნოგენეზი ადრე შუა საუკუნეებსა და შემდგომ პერიოდს უკავშირდება, მის შესასწავლად საისტორიო მეცნიერების ძა-

¹ А. Ю. Милитарев, И. И. Пейрос, В. А. Шнирельман. Методические проблемы лингвоархеологических реконструкций этногенеза. Советская этнография. №4.1988, გვ. 24.

ლისხმევაც საკმარისია.

ეთნოგენეზის პროცესის შესახებ დღეისათვის ორი, ურთიერთსაწინააღმდეგო შეხედულებაა მიღებული: ა) ეთნოგენეზი სოციალური პროცესია, ბ) ეთნოგენეზი ბუნებრივ-გეოგრაფიული მოვლენაა. უპრიანი კი იქნებოდა ეთნოგენეზის პროცესისათვის სოციო-ბუნებრივი/სოციოგეოგრაფიული პროცესი გვეწოდებინა. ცნობილია, რომ ბიოლოგიური და კულტურული ისტორიის მოვლენები ერთმანეთისაგან იზოლირებულად არ არსებობს – ისინი ურთიერთდაკავშირებული მოვლენებია; საზოგადოება და მისი გარემომცველი ბუნება ერთმანეთზე ურთიერთქმედებენ.² სხვათა შორის, სხვადასხვა ხალხთა ეთნოგენეზისა და ეთნიკური ისტორიის პროცესებს თუ თვალს გავადევნებთ, აღმოვაჩენთ, რომ წამყვანი ხან სოციალურ-პოლიტიკური და ხანაც ბიოსფეროს ფაქტორია. ყოველ შემთხვევაში, ამ უკანასკნელი ფაქტორის გამორიცხვა, რომელსაც ზოგიერთი მეცნიერი ერთადერთ ფაქტორად მიიჩნევდა,³ წარმოუდგენელია.

ლ. გუმილიოვის კონცეფციით, ეთნოგენეზი მუდმივი პროცესია, რომელიც ეთნოგენეზის პროცესად განიხილავს არა მხოლოდ ეთნოსის წარმოქმნას, არამედ განვითარებას და გაქრობასაც. უფრო ადრე ანალოგიური შეხედულება სხვა მკვლევართაც ჰქონდათ გამოთქმული.⁴ თუმცა ეთნოგენეზის პროცესის უწყვეტ პროცესად მიჩნევა წარმოუდგენელია. ის იქ მთავრდება მაშინ, როდესაც მოცემული ეთნიკური ერთობა წარმოიქმნება; ეთნოსის წარმოქმნის შემდგომი მთელი პერიოდი კი ეთნიკური ისტორიაა,⁵ რომელსაც აქვს აღმავლობისა და დაღმასვლის ეტაპები. მეცნიერთა უმრავლესობა სწო-

² Клайд Кей Мейбен Клакхон. Зеркало для человека. Введение в антропологию. Перевод с английского. СПб. 1998, გვ. 101; Ф. Дескола. По ту сторону природы и культуру Перевод с французского. М. 2012, გვ. 110. ფრანგი ავტორი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ ხალხების შემსწავლელი მეცნიერება – ეთნოლოგია ეყრდნობა ოპოზიციას: „ბუნება“ / „კულტურა“ და, ამასთანავე, ხალხებს აღწერს და სწავლობს, რომელთა უმეტესობისათვისაც ამგვარი დუალიზმი იდუმალებითაა მოცული (გვ. 121).

³ Л. Н. Гумилев. Этногенез и биосфера Земли. М. 2004.

⁴ С. А. Токарев. К постановке проблем этногенеза. Советская этнография. №3. 1949, გვ. 17.

⁵ Н. Г. Волкова. Этническая история. Содержание и понятия. Советская этнография. №3. 1985, გვ. 22; Л. В. Хомич. Соотношение понятий «этногенез» и «этническая история» (на примере формирования ненецкой народности). Краткое содержание докладов годичной научной сессии института этнографии АН СССР 1972-1973. Л. 1974, გვ. 61-65.

რედ ამ მეორე შეხედულებას უჭერს მხარს. მუდმივი და იმავდროულად დინამიკურია ეთნიკური პროცესი, რომელიც ორ მოვლენას მოიცავს: ეთნოგენეზსა და ეთნიკურ ისტორიას. ამდენად, ეთნოგენეზი და ეთნიკური ისტორია სრულიად განსხვავებული მოვლენებია. თუ ეთნოგენეზის დროს ახალი ეთნოსის ფორმირება ხდება ახალი ენითა და ეთნიკური კულტურით, ეთნიკური ისტორიის დროს, მართალია, ეთნიკური პროცესი მიმდინარეობს, მაგრამ ამ დროს მხოლოდ დინამიკური ცვლილება ხდება, შერევები აქაც მიმდინარეობს, მაგრამ ის ენისა და კულტურის (ტრადიციების, წეს-ჩვეულებების) ცვლილებას არ იწვევს.

ეთნოგენეზის პროცესებს თან ახლავს მიგრაციები, ხშირად ერთი ხალხის მეორეზე ბატონობა; ის მიმდინარეობს გარკვეულ ტერიტორიულ ერთეულზე (ხშირად ორი ლანდშაფტის საზღვარზე), გარკვეული დროის მონაკვეთში. ამ თვალსაზრისით მნიშვნელოვანია სახელმწიფოებრივი და რელიგიური ზემოქმედების ბერკეტები. არსებითი მნიშვნელობა აქვს საქორწინო ტრადიციებს – ენდოგამიური ეთნოსები მეტ-ნაკლებად დაცულია ასიმილაციური პროცესებისაგან. სწორედ ამ ფაქტორითაა განპირობებული დაღესტანში ენობრივ-ეთნიკური სიჭრელე – ასეთ პირობებში სამეტყველო კოდების შერევა, ფაქტობრივად, არ ხდებოდა.⁶ ანატოლიაში შუა აზიიდან მიგრირებულ თურქულ ტომებს ადგილობრივი ხალხების ასიმილაციაში (და თანამედროვე თურქული ეთნოსის ეთნოგენეზში) ხელი ეგზოგამიურობამაც შეუწყო. მიიჩნევენ, რომ თურქთა ეთნოგენეზი ძირითადად XV საუკუნის ბოლოსა და XVI საუკუნეებში განხორციელდა, ხოლო მთელი შემდგომი პერიოდი, რომელიც ასევე ინტენსიური ეთნიკური პროცესებით ხასიათდებოდა, მხოლოდ ეთნიკურ ისტორიად განიხილება; ამ დროს მიმდინარეობდა ადგილობრივი და მოსული ეთნიკური ერთეულების ინტენსიური გათურქების პროცესი, ოღონდ არა საერთო ენდოეთნონიმით „თურქი“. „თურქს“ თავისთავს მხოლოდ თურქი გლეხები უწოდებდნენ. ოსმალეთის იმპერიაში ეთნიკურ ცნობიერებაზე მაღლა კონფესიური ცნობიერება იდგა. ეს განსაკუთრებით არათურქული წარმომავლობის ჯგუფების შესახებ შეიძლება ითქვას, რომლებიც რაოდენობრივად ბევრად აღემატებოდნენ ეთნიკურ თურქებს და რომელთა რაოდენობაც წლი-

⁶ რ. თოფჩიშვილი ეთნიკური სიჭრელისა და მრავალენიანობის მიზეზების შესახებ დაღესტანში. წიგნში: რ. თოფჩიშვილი. ეთნოისტორიული ეტიუდები. წ. I. თბ. 2005, გვ. 190-203.

დან წლამდე ძალიან იზრდებოდა.⁷

აღიარებულია, რომ ეთნოგენეზის პროცესისათვის დამახასიათებელია გზა სიმრავლიდან მთლიანობისაკენ/ერთობისაკენ, მცირე ეთნიკურ ერთობათა ენათა და კულტურათა სიმრავლიდან უფრო დიდი ეთნიკური ერთობებისაკენ, ე. ი. ენათა და კულტურათა რაოდენობის შემცირებისაკენ. ეთნოგენეზის პროცესის დროს ხდება ორი ან რამდენიმე ეთნიკური ერთობის შერევა, რის შემდეგაც ახალი ეთნიკური ერთობა წარმოიქმნება (სხვათა შორის, ახალ გეოგრაფიულ გარემოში ეთნოსის ქცევის სტერეოტიპის შეცვლას ლ. გუმილიოვი ახალი ეთნოსის შექმნად განიხილავდა. ამ მოსაზრების გაზიარება შეუძლებლად მიგვაჩნია). ახალი ეთნოსის წარმოქმნას ერთი ეთნოსიდან მისი ნაწილის გამოყოფაც იწვევდა, თუმცა ასეთ შემთხვევაში დივერგენციის გზით წარმოქმნილი ხალხებიც სხვადასხვა სუპერსტრატულ დანაშრევებს ირთავენ. ნებისმიერი ეთნოგენეტიკური პროცესი ყოველთვის ორი ურთიერთსაწინააღმდეგო ქმედების შედეგია: ესენია ეთნიკური ინტეგრაცია და ეთნიკური დიფერენცია (გამონაკლისია მხოლოდ ისლანდიელთა ეთნოგენეზი). აღიარებულია, რომ ეთნოსები ახალი ეთნოსების წარმოქმნის წყაროს წარმოადგენენ იმ შემთხვევაში, როდესაც ორი ეგზოგამიური ეთნოსი ერთმანეთის მეზობლად მკვიდრობდა ან იმ შემთხვევაში, როდესაც ერთი მეორეს განსახლების არეალში ჩაუსახლდებოდა. ახალი ისტორიიდან, ჩასახლების გზით ეგზოგამიური ეთნოსების შერევით, ეთნოგენეზის ნათელ მაგალითად შეიძლება თურქთა ეთნოგენეზი დავასახელოთ. ბიზანტიელთა განსახლების არეალში თურქული ტომების დასახლებამ ახალი ეთნოსის – თანამედროვე თურქული ეთნოსის – წარმოქმნა გამოიწვია, თუმცა რაოდენობრივად ადგილობრივი ეთნოსები ბევრად სჭარბობდნენ მოსულთ; ადგილობრივი ხალხები თურქებზე კულტურული თვალსაზრისითაც ბევრად განვითარებულნი იყვნენ: ეს იყო ნახევრად მომთაბარე თურქული ტომებისა და ადგილობრივი ხანგრძლივი ბინადრობის მქონე, ძირითადად მიწათმოქმედი ეთნოსების ურთიერთშერევა. მოსულ მცირერიცხოვან თურქულ ტომებს ბერძენთა, სომეხთა, ქურთთა, ქართველთა და სხვათა ასიმილაციაში და, ფაქტობრივად, ახალი ეთნიკური ერთობის ჩამოყალიბებაში/ეთნოგენეზში ისლამური რელიგია და სახელმწიფოებრივი ბერკეტები დაეხმარა; მაგრამ ისლამური რელიგია და სახელმწიფოს (ოსმალეთის იმპერიის) მიერ განხორციელებული ღონისძიებები ისეთი ეფექტური ვერ იქნე-

⁷ Д. Е. Еремеев. Этногенез турок (происхождение и основные этапы этнической истории). М. 1971, гл. 111-112, 158.

ბოდა, ოსმალები ენდოგამიურნი რომ ყოფილიყვნენ. ბუნებრივია, მოხდა ახალი ეთნიკური ერთობის კულტურის ფორმირებაც. კულტურული ცვლილება კი მოსულმა ეთნიკურმა ერთობამ განიცადა, რომელმაც ადგილობრივი კულტურული ტრადიციები მნიშვნელოვნად გაითავისა.

რა პროცესია ეთნოგენეზი? როგორც ზემოთ აღინიშნა, ეთნოგენეზის პროცესის დროს ხდება ორი და მეტი ეთნოსის ურთიერთშერევა. როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაშია შენიშნული, არ არსებობდა და არც შეიძლება არსებობდეს ერთი წინაპრისაგან წარმოქმნილი ეთნოსი.⁸ მსოფლიოს ხალხთა ეთნიკური ისტორია ნათლად გვიჩვენებს, რომ ეთნოგენეზი ორი ურთიერთსაწინააღმდეგო ფაქტორის – დიფერენციაციისა და ინტეგრაციის – ურთიერთქმედებით მიმდინარეობდა. ეთნოგენეზის პროცესი ორი და რამდენიმე ეთნიკური ჯგუფის ურთიერთქმედებისას ერთი ან ორი ეთნოსის დანაწევრების, დაშლისა და გაქრობის პროცესსაც გულისხმობდა.

ხალხთა წარმომავლობის პრობლემით ოდითგანვე იყვნენ დაინტერესებული. სხვადასხვა დროის ავტორები ეთნოგენეზის საკვლევად სამ ძირითად „მეთოდს“ იყენებდნენ: ა) გენეალოგიურ პრინციპს, ბ) „წინაპრების“ ძებნას, გ) „წინარესამშობლოს“ იდეას.

პირველი „მეთოდი“ პრიმიტიული და არამეცნიერულია, რომელიც ცალკეული ხალხების წარმოშობას ლეგენდარულ წინაპარს/მამამთავარს უკავშირებდა. ამ „მეთოდს“ მიმართავდნენ ანტიკური ხანის ავტორები, ადრე შუა საუკუნეების მწერლები, რომელთა ეთნოგენეტიკური მონათხრობები ბიბლიური წარმოდგენებით იყო გამსჭვალული. შორს რომ არ წავიდეთ, ასეთი მიაბიტური, გულუბრყვილო შეხედულება ჰქონდა „ქართლის ცხოვრების“ ავტორს *ლეონტი მროველს*, რომელიც ქართველთა მამამთავრად მითურ პიროვნებას – *ქართლოსს მიიჩნევდა*. ანალოგიური გახლდათ სომხური წყაროების კონცეფციაც – სომეხთა წინაპრებად ისინი *ჰაიკსა* და *არშენს* ასახელებენ.

შედარებით მეცნიერულია ამა თუ იმ ხალხის წარმომავლობა რომელიმე ძველი ხალხისაგან, სხვანაირად რომ ვთქვათ, „წინაპართა“ ძიება. მაგალითად, XVI-XVII საუკუნეებში სლავებს ხან სარმატების, ხან ვანდალებისა და ხანაც გუთების, თრაკიელების, ილირიელების შთამომავლებად მიიჩნევდნენ. ვიძეორებით, „წინაპრების“ თეორია, ანუ რომელიმე ხალხის ძველი ხალხისგან წარმომავლობა თანამედროვე ეთნოგენეზურ კვლევებში წარმატებით გადაწყდა. მაგალითად, კავკასიელი ოსები ანტიკურ, არაბულ, სომხურ და სხვა წყა-

⁸ Л. Н. Гумилев. Хунны в Азии и Европе. Вопросы истории. №6. 1989, гв. 67.

როებში მოხსენიებული კავკასიის ჩრდილოეთით მომთაბარე ალანების შთამომავალნი არიან, აფხაზურ-ადიგური მოდგმის ეთნიკური ერთობები – ანტიკური პერიოდის აზოვისპირეთში მოხსენიებული მეოტებისა. ამრიგად, ამა თუ იმ წინაპრისაგან ახალი ეთნოსების წარმომავლობას ზოგჯერ სერიოზული საფუძველი აქვს. მეცნიერებაში დადასტურებულია, რომ თანამედროვე ჩუვაშები ძველ თურქულენოვან ბულგარელთა შთამომავალნი არიან, გვიანდელი სლავები – ვენელებისა. თუმცა ვენელებისაგან სლავების გამოყოფის ეთნოგენეტიკური პროცესი საბოლოო არ ყოფილა და მალევე ამ ეთნიკურმა ერთობამ სხვადასხვა ეთნოსთან შერევის შედეგად ახალ ეთნოსებს ჩაუყარა საფუძველი. წარმომავლობის დადასტურება, პირდაპირი ისტორიული კავშირი იგივეობას სრულიად არ ნიშნავს, რადგან უშუალოდ მხოლოდ ერთი „წინაპრის“ შემკვიდრე ეთნოსი ბუნებაში არ არსებობს, ყველა მათგანი რამდენიმე ეთნოსის შერევის შედეგადაა ჩამოყალიბებული. შერევა ყოველთვის ინტენსიური ეთნოსთაშორისი კონტაქტის შედეგად ხდებოდა. ამასთანავე, საწყისი/დასაბამითი ეთნოსები (სუბსტრატები) ქრებოდა, მათ ადგილას კი მათგან განსხვავებული ახალი ეთნოსები წარმოიქმნებოდა, რომლებიც თავიანთ თავს განასხვავებდნენ როგორც სუბსტრატისაგან, ისე მეზობელი ეთნოსებისაგან. ახლად წარმოქმნილ ეთნოსს არა მხოლოდ ახალი ენა და კულტურა ჰქონდა, არამედ მას სხვა, ახალი მახასიათებლებიც ჰქონდა: ეთნოცენტრიზმი, ქცევის ახალი სტერეოტიპი, ახალი ეთნოსოციალური სტრუქტურა, ახალი ეთნოფსიქოლოგია, მენტალობა, თავისი ეთნოსფერა, ეკოლოგიური ნიშა, ახალი ეთნონიმი...⁹

ეთნოგენეტიკური კონცეფციის მესამე „მეთოდი“ „წინარესამშობლოს“ ძიებას ითვალისწინებდა. „წინარესამშობლოს“ ძიებით განსაკუთრებით ადრე შუა საუკუნეების ავტორები გამოირჩეოდნენ; მაგალითად უნგრული ქრონიკა შეიძლება დავასახელოთ, რომელიც წინაპრების აღმოსავლეთიდან – ურალისპირეთიდან მოსვლის შესახებ მიუთითებს. წინარესამშობლოს ძიება თავისთავად მიგრაციას გულისხმობს. თუმცა ხაზგასმით უნდა აღვნიშნოთ, რომ მიგრაცია მხოლოდ საფუძველია ეთნოგენეტიკური პროცესისა, რაც ახალი ბინადრობის ადგილას მიმდინარეობს. უნგრელთა ეთნოგენეზიც მხოლოდ ადრინდელი საცხოვრებელიდან ახალ საცხოვრისში მადიარების გადასახლების შედეგი არ ყოფილა; ისინი აქ უფრო ადრე მიგრირებული ჰუნების ნარჩენებს, ავა-

⁹ В. В. Гудаков. Северо-Западный Кавказ в системе межэтнических отношений с древнейших времен до 60-годов XIX века. СПб. 2007, გვ. 190.

რებს, ბულგარელებსა და სლავებს შეერწყნენ. უნგრელთა ეთნოგენეზი ამითაც არ დასრულებულა. ახალ ეთნოსს აღმოსავლეთიდან (პაჭანიკები, ოღუზები, ყივჩაღ-კუმანები, იასები) და დასავლეთიდან (გერმანელები, ფრანგები, ვალონები, იტალიელები, ვლახები) მიგრირებული ეთნიკური ერთეულებიც ერწყმოდნენ.¹⁰ ახალი ევროპული ეთნოსის ეთნოგენეზი თითქმის სამი საუკუნის განმავლობაში გაგრძელდა და დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ უნგრელ ერში პოპულაციურად არამადიარული კომპონენტი უფრო მეტია, ვიდრე მადიარული. სხვადასხვა ეთნიკური ერთეული გარკვეულ ტერიტორიულ ერთეულზე უნგრულ ენას იღებდა; კულტურა კი ადგილობრივი ლანდშაფტით განპირობებული ჩამოყალიბდა, ნახევრად მომთაბარე კულტურის მქონე მადიარები ბინადარი კულტურის მატარებლებად იქცნენ.

ცნება „წინარესამშობლოს“ მეცნიერებაში გამოყენება, ისევე როგორც „მიგრაციისა“, სრულიად მისაღებია. თუმცა „მიგრაციის“ თეორია გარკვეულ პერიოდში იმდენად პოპულარული გახდა, რომ მეცნიერები ცდილობდნენ ყველა ეთნოსისათვის „წინარესამშობლო“ მოეძებნათ, ქართველთათვისაც გამოიძებნა „წინარესამშობლო“ და ისინი სამხრეთიდან მოსულებად გამოცხადდნენ. შემდეგ ეს შეხედულება გადაისინჯა. გამორიცხული არაა ქართველთა მონათესავე ეთნიკური ერთეულების სამხრეთით მკვიდრობა, მაგრამ დასადგენია, ეს ქართველების მიგრაცია იყო თუ პროტოქართველებისა. **მიგაკჩნია, რომ ქართველთა ეთნოგენეზი თანამედროვე და ისტორიული საქართველოს ტერიტორიაზე მოხდა პროტოქართული და სხვა ეთნიკური ერთეულების შერევის შედეგად.** მიგრაციების („ხალხთა დიდი გადასახლებების“) შედეგად ჩამოყალიბდნენ ადრე შუა საუკუნეებში თანამედროვე ევროპელი ხალხები. უნდა მივუთითოთ კიდევ ერთი გარემოების შესახებ: მიგრაცია ყოველთვის არ იწვევს ეთნოგენეზურ პროცესს. მიგრაციული კონცეფციის საყოველთაოობამ მეორე უკიდურესობას მისცა დასაბამი. ეს მეორე უკიდურესობა კი ყველა ხალხის ავტოქტონური წარმომავლობის მტკიცებაა. თუ ეთნიკურ ერთობას ახალ საცხოვრებელ გარემოში თან მიაქვს ეთნოსის ძირითადი მახასიათებლები (ენა, ეთნიკური ცნობიერება), მაშინ ის ისეთივე რჩება, როგორიც იყო. ახალ ლანდშაფტში კი მხოლოდ კულტურის შეცვლას ეთნოგენეზურ მოვლენად ვერ განვიხილავთ. ახალ გეოგრაფიულ გარემოში შესაძლებელია სხვა ეთნი-

¹⁰ რ. თოფჩიშვილი. ევროპის ეთნოლოგია: ეთნიკური ისტორია, ეთნიკური კულტურა. 2009, გვ. 280-281.

კურ ერთეულებთან შერევებიც, მაგრამ თუ ის ახალი ეთნოსის წარმოქმნას არ იწვევს, მაშინ აღნიშნულ ეთნოსთან დაკავშირებული მოვლენები მხოლოდ ეთნიკური ისტორიის ფაქტებად შეიძლება განვიხილოთ. მაგალითად შეიძლება ირანულენოვანი ალან-ოსები დავსახელოთ. ამ ხალხის ეთნოგენეზი შუა აზიაში – არალისპირეთში მოხდა. ხანგრძლივი და რამდენიმე გზის მიგრაციის შედეგად, მიუხედავად იმისა, რომ სხვადასხვა ეთნიკური კომპონენტი ერეოდა, ალან-ოსებმა ეთნიკური თავისთავადობა და მისი ძირითადი მახასიათებლები – ენა, ეთნიკური ცნობიერება შეინარჩუნეს და ისინი, ფაქტობრივად, ისეთები დარჩნენ, როგორებიც იყვნენ. ბუნებრივია, ტრადიციული კულტურის ბევრი ელემენტი ალან-ოსებმა შეიცვალეს, განსაკუთრებით კი მატერიალური კულტურა და მეურნეობის ფორმები. მომთაბარენი ჯერ ნახევრად მომთაბარეებად იქცნენ, შემდეგ – ბინადრებად, ბოლოს კი სტეპების მკვიდრნი მთიელები გახდნენ. გეოგრაფიული გარემო მხოლოდ ტრადიციული კულტურის შეცვლას იწვევდა, ეთნიკური ცნობიერება კი იგივე რჩებოდა. თუმცა ალან-ოსებმა ტრადიციული კულტურის ბევრი ელემენტი, განსაკუთრებით სულიერი კულტურის სფეროში (მაგალითად, ნართების ეპოსი) შეინარჩუნეს.¹¹

მეცნიერთა შორის საკამათო გახლდათ ეთნოგენეზის ხანგრძლივობის საკითხი. გამოთქმულია ორი უკიდურესად განსხვავებული მოსაზრება: ა) ეთნოგენეზი ერთჯერადი ფაქტია, დროის მოკლე მონაკვეთში განხორციელებული; ბ) ეთნოგენეზი ხანგრძლივი პროცესია. საზგასმით უნდა აღვნიშნოთ, რომ ყველაფერი დამოკიდებულია გეოგრაფიულ, დემოგრაფიულ, ბუნებრივ, ისტორიულ და სოციალურ-პოლიტიკურ ფაქტორთა ერთობლიობაზე. ამრიგად, არც ერთი ხალხის ეთნოგენეზური პროცესი ერთმანეთის ანალოგიური არ არის. იქ, სადაც ეთნოგენეზი ნელი და ხანგრძლივი პროცესი იყო, მკვეთრი და ძირეული გარდაქმნა დროის გარკვეულ მონაკვეთში, მოკლე პერიოდში ხდებოდა; დროის ეს მოკლე მონაკვეთი კი ერთი-ორ თაობას მოიცავს, როდესაც სრულიად ახალი ხალხი ყალიბდება. ეთნოლოგიურ მეცნიერებაში დროის აღნიშნულ მოკლე მონაკვეთს „ეთნიკური კრიზისის“ პერიოდს უწოდებენ.¹² „ეთნიკური კრიზისის“ პერიოდში წარმოიქმნება ახალი ხალხი და ამ პროცესში მნიშვნელოვან როლს ეთნიკური შეჯვარება თამაშობს. ეთნიკური შეჯვარება კი თავისთავად ძალიან ხშირ შემთხვევაში პირიქით პროცესსაც –

¹¹ Р. А. Топчишвили. Об этногенезе осетин. В кн.: Р. А. Топчишвили. Кавказоведческие исследования. Тб. 2011, გვ. 213-238.

¹² С. А. Токарев. К постановке проблем этногенеза. Советская этнография. №3. გვ. 17.

ეთნიკურ განცალკევებასაც გულისხმობს. ეს კი იმ შემთხვევაში ხდება, როდესაც ეთნოგენეზურ პროცესში ერთი ეთნიკური ერთობის გარკვეული ნაწილი მონაწილეობს.

ეთნოგენეზის პროცესის შესახებ მსჯელობისას მეცნიერები გვერდს ვერ უვლიან ისეთ ენობრივ მოვლენას, როგორიცაა ხალხთა სახელწოდებები (ეთნონიმები). მეცნიერები ხშირად შეცდომაში შეჰყავს საისტორიო წყაროებში ნახსენებ ეთნონიმებს, რომლებიც უმრავლეს შემთხვევებში მხოლოდ და მხოლოდ ალოეთნონიმები/ეგზოეთნონიმებია; ასეთი ტიპის ეთნონიმები (გარესახელწოდებები) კი რეალურ ისტორიულ პროცესზე როდი მიუთითებს. ხალხთა სახელწოდებების მიმსგავსებამ და დამთხვევამ ფრიად სარისკო დასკვნები შეიძლება გამოატანინოს მეცნიერს. ხშირად ძველ წყაროებში დაშორებულ გეოგრაფიულ არეალებში სრულიად სხვადასხვა ენობრივ-ეთნიკური წარმომადგენლობის ხალხი ერთნაირი სახელწოდებით არის მოხსენიებულნი. მაგრამ არსებითი ამ შემთხვევაში არა გარესახელწოდება, არამედ თვითსახელწოდებაა. ადრეული საუკუნეების ავტორებთან მოხსენიებულმა ანალოგიურმა, მიმსგავსებულმა ეთნონიმებმა შემდეგი პერიოდის ავტორებს ზღაპრული დასკვნები გამოატანინა ამა თუ იმ ეთნოსთა საერთო წარმომადგენლობის შესახებ. ეთნონიმებთან დაკავშირებით კიდევ ერთი გარემოების შესახებ უნდა აღინიშნოს: სამეცნიერო ლიტერატურაში ხშირად აღნიშნავენ, რომ ეთნოგენეზის პროცესის დასასრულის მაჩვენებელი, ეთნიკურ ცნობიერებასთან ერთად, საერთო ეთნონიმიცაა (ავტოეთნონიმი/ენდოეთნონიმი), რომ ხალხად/ეთნოსად შეიძლება იწოდოს ადამიანთა ისეთი ერთობა, რომელსაც თვითშეგნებასთან ერთად საერთო სახელი აქვს.¹³ ამ მოსაზრების გაზიარება შეუძლებელია. ხაზგასმით უნდა ითქვას, რომ ენობრივ-ეთნიკური ერთობები/ეთნონიმები ყველგან დიდი ხნის ჩამოყალიბებული იყო და მათ საერთო, გამაერთიანებელი სახელწოდებები/ეთნონიმები არ ჰქონდათ. ამა თუ იმ ეთნოსის წარმომადგენლებს თავდაპირველად მხოლოდ ლოკალური, ტერიტორიული სახელწოდებები ჰქონდათ. საერთო, გამაერთიანებელი სახელწოდება ყველა ეთნოსს მხოლოდ ძალიან გვიან, საერთო პოლიტიკური თანაცხოვრების შედეგად გაუჩნდა.¹⁴ შორს რომ არ წავიდეთ, საამისოდ ეთნონიმ „ქართველის“

¹³ В. П. Алексеев. О самом раннем этапе расообразования и этногенеза. – Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе. М. 1982, გვ. 37.

¹⁴ რ. თოფჩიშვილი, ქ. ხუციშვილი, რ. გუჯეჯიანი. თეორიული ეთნოლოგია. 2010, გვ. 235-244. რ. თოფჩიშვილი. ეთნოისტორიული ეტიუდები. წ. I, გვ. 56-68.

ისტორიის გახსენებაც საკმარისია, როდესაც პოლიტიკური გაერთიანების შემდეგ საქართველოს ცენტრალური ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარის მკვიდრთა სახელწოდება ყველა დანარჩენ ქართველზეც გავრცელდა.¹⁵ ამ თვალსაზრისით მნიშვნელოვანია აგრეთვე დაღესტის მონაცემები. არცთუ ისე დიდი ხნის წინ ხუნძებით დასახლებულ ტერიტორიას ავარიას და ამ ტერიტორიაზე მოსახლეთ ავარიელებს არავინ უწოდებდა. ხუნძეთის (ავარიის) ყოველ საზოგადოებას საკუთარი სახელწოდება ჰქონდა.¹⁶ აღნიშნულის დამადასტურებელია აზერბაიჯანული ეთნოსის მაგალითიც. ამ ახალგაზრდა ეთნოსს, რომელიც თურქული, ალბანური და ირანული ეთნიკური ერთობების შერევის შედეგად განვითარებულ და გვიან შუა საუკუნეებში ჩამოყალიბდა, საერთო, გამაერთიანებელი სახელწოდება – აზერბაიჯანელი – მხოლოდ XX საუკუნის ათიანი წლების ბოლოს გაუჩნდა. თანამედროვე აზერბაიჯანის სახელმწიფოს ტერიტორიაზე მცხოვრები თურქულენოვანი მოსახლეობა თავიანთი ტომობრივი სახელწოდებებით იწოდებოდა: *ელი, მუსლიმი, თათარი, ყარაფაფაზი, ყიზილბაში, ყაჯარი, თარაქმა, თურქი* და სხვ.¹⁷ ამდენად, ზოგიერთი მეცნიერის მიერ **ქართველთა თავდაპირველი თვითსახელწოდების ძიება მხოლოდ დროის ფუჭად ხარჯვაა**. მაგალითად, ქართველთა უძველეს ზოგად სახელწოდებად *უსლარს მოსოზი* მიაჩნდა, რასაც *ივანე ჯავახიშვილიც* იზიარებდა: „ლეკები ქართველ თუშებს მოსოზს უწოდებენ. უსლარს სამართლიანად ჰქონდა აღნიშნული, რომ ეს გარემოება იმ შორეული წარსულის ნაშთი უნდა იყოს, როდესაც **მოსოზი** ქართველთა ზოგადი სახელი იყო (Древнейшие сказания о Кавказе: Сборник свед. О кавказских. Горцах, გვ. 312)“.¹⁸

რაც შეეხება ეთნოგენეზის შესასწავლ წყაროებს, ზემოთ აღვნიშნეთ და კიდევ ერთხელ უნდა გავიმეოროთ, რომ ეთნოგენეზის შესასწავლად ძირითა-

¹⁵ დ. მუსხელიშვილი. ქართველთა თვითსახელწოდების ისტორიისათვის. საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია. თბ. 1993.

¹⁶ რ. თოფჩიშვილი. კავკასიის ეთნოლოგია. თბ. 2012, გვ. 113.

¹⁷ რ. თოფჩიშვილი. კავკასიის ეთნოლოგია, გვ. 250-251.

¹⁸ ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორიის შესავალი. წ. I. საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები. თბ. 1950, გვ. 51. უსლარის მითითებით ქართველთა ეთნოგრაფიული ჯგუფის აღსანიშნავად სახელწოდება „მოსოზი“ კლავროტს ჰქონია დადასტურებული. საყურადღებოა, რომ XIX-XX საუკუნეების ეთნოგრაფიულ ყოფაში აღნიშნული სახელწოდება არც ერთ მეცნიერს არა აქვს დაფიქსირებული.

დი წყარო საისტორიო წყაროებია. მაგრამ უმეტეს შემთხვევაში მეცნიერთათვის ასეთი წყაროები დეფიციტია. ეთნოგენეზის შემსწავლელი მეცნიერები იძულებულნი არიან დამხმარე წყაროებს მიმართონ. ასეთი დამხმარე წყაროები კი ჰქონდათ არქეოლოგებს, ლინგვისტებს, ფიზიკურ ანთროპოლოგებს, ეთნოლოგებს, ფოლკლორისტებს. ამთავითვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამ მეცნიერთა მონაცემების კომპლექსური შესწავლაც კი ხშირად სათანადო შედეგს არ იძლევა, განსაკუთრებით კი იმ შემთხვევაში, თუ ეთნოსს მონათესავე ენობრივი/ეთნიკური ერთეული არ ჰყავს. შევეხოთ რამდენიმე მათგანს.

ეთნოგენეზური პროცესების შესასწავლად მნიშვნელოვანი დამხმარე მასალა არქეოლოგიური წყაროები. არქეოლოგიური მასალა ძირითად წყაროდ, ფაქტობრივად, არ გამოიყენება. კულტურის მკვდარი ძეგლებით ეთნიკური მიკუთვნებულობის გარკვევა სათუთაა. ეთნოლოგებისათვის არაერთი ფაქტია ცნობილი, როდესაც ერთი და იგივე ან ძალიან მსგავსი მატერიალური კულტურა დამახასიათებელია ისეთი ხალხებისათვის, რომლებიც ენობრივად/ეთნიკურად ძალიან განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. მსგავსი მატერიალური კულტურა ხშირად მეზობელ, სხვადასხვა წარმოშობის ეთნოსებს ახასიათებთ, განსაკუთრებით იმ შემთხვევაში, თუ ამ ხალხების განსახლების არეალი გეოგრაფიულად ერთნაირია. ხშირია პირუკუ შემთხვევებიც, როდესაც ერთი და იმავე ხალხის სხვადასხვა ტერიტორიულ, ლოკალურ ერთეულებს განსხვავებული მატერიალური კულტურა აქვთ. ამ შემთხვევაშიც მატერიალური კულტურის მრავალფეროვნებას ლანდშაფტი განაპირობებდა. ხშირად, როდესაც მეცნიერები ამა თუ იმ არქეოლოგიური კულტურის ეთნიკურ იდენტიფიკაციას ახდენენ, ანგარიშს არ უწევენ იმ პერიოდში ეთნოსთა განსახლების არეალების მოცულობას. მაგალითად, გამორიცხულია, რომ III ათასწლეულში მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ერთი ეთნოსი ყოფილიყო. მტკვარ-არაქსის კულტურა არა მხოლოდ კავკასიაში მოიცავდა დიდ ტერიტორიას, არამედ მის ფარგლებს გარეთ – სამხრეთითაც ვრცელდებოდა. ასეთი დიდი გეოგრაფიული არეალები კი იმ დროს მხოლოდ ერთი ხალხის საცხოვრისი არ იყო. შესაბამისად, ერთი მატერიალური კულტურის მატარებელი ორი და მეტი ეთნიკური ერთობა იყო. კულტურის ელემენტები ზომ მიგრაციის გარეშეც თავისუფლად ვრცელდებოდა ერთი ეთნოსიდან მეორეში. ამდენად, მხოლოდ არქეოლოგიური მონაცემებით, არქეოლოგიური მატერიალური კულტურით ეთნოგენეზური პროცესების კვლევა ფრიად სარისკოა. ასეთ რისკზე XX საუკუნეში უფრო საბჭოთა არქეოლოგები მიდიოდნენ,

რომლებიც ძალიან ხშირად არქეოლოგიურ კულტურას რომელიმე ეთნოსს მიაკუთვნებდნენ და ამა თუ იმ ეთნოარქეოლოგიური ერთობის საზღვრების ენობრივთან თანხვედრას უყოყმანოდ ადასტურებდნენ.¹⁹ მაგრამ იმ შემთხვევაში, როდესაც არქეოლოგიური მასალები წერილობითი და სხვა წყაროების მონაცემებითაც მაგრდება, ეთნოგენეტიური პროცესის შესწავლა უფრო დამაჯერებელია. სხვათა შორის, ზოგიერთი მეცნიერი ხაზგასმით მიუთითებს ეთნოგენეტიურ კვლევებში არქეოლოგიურ მონაცემთა გამოყენების მეთოდების არასრულყოფილების შესახებ. აღნიშნავენ, რომ დროა უარი ვთქვათ არქეოლოგიაში *კოსინიზმზე*, ე.ი. არქეოლოგიური კულტურების ეთნიკურ ერთობებთან ერთმნიშვნელოვან, ცალსახა გაიგივებაზე.²⁰

საფრთხილია დამოუკიდებლად მხოლოდ ფიზიკური ანთროპოლოგიური მონაცემების გამოყენებაც, რადგან ერთი და იგივე ანთროპოლოგიური ელემენტები დამახასიათებელიც ყველაზე განსხვავებული ხალხებისათვისაც, რომლებიც ენითა და კულტურით შორს დგანან ერთმანეთისაგან. ერთი და იგივე ანთროპოლოგიური ტიპი შეიძლება ძალიან დიდ ტერიტორიაზე იყოს გავრცელებული, მისი მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობის მიუხედავად. გარკვეული სრულყოფილი შედეგების მისაღებად კი აუცილებელია ანთროპო-

¹⁹ Л. С. Клейн. Стратегия синтеза в исследованиях по этногенезу (интеграция наук и синтез источников в решении проблем этногенеза). Советская этнография. №4. 1988, გვ. 17.

²⁰ В. А. Шнирельман. Этногенез и идентичность: националистические мифологии в современной России. Этнографическое обозрение, №4. 2003, გვ. 12. ვ. შნირელმანს მაგალითად ჩრდილოეთ კავკასიელი ავტორები მოჰყავს, რომლებიც მითოლოგიებს ქმნიან, როდესაც რამდენიმე ეთნოსი (ადიღეელები, ბალყარელები, ყარაჩაელები) ადრე ბრინჯაოს ხანის მაიკოპის კულტურის მემკვიდრედ აცხადებს თავს. განსაკუთრებით კრიტიკის ქარცეცხლში ატარებს ოს ავტორებს, რომლებიც ოსებს ყობანური კულტურის მემკვიდრეებად მიიჩნევენ და რომ გვიანი ბრინჯაოსა და ადრე რკინის ხანის ყობანური კულტურა თურმე ირანულენოვანი ეთნოსის შექმნილია. აღნიშნულს კი ახალი მითი მოსდევს: ჩრდილოეთ კავკასიაში მოსული ირანულენოვანი მომთაბარეები (სკვითები, სარმატები, ალანები) უცხო დამპყრობლები კი არ იყვნენ, არამედ – სასურველი სტუმრები, ადგილობრივ მკვიდრთა თანამემამულენი. ამ ფანდის საშუალებით, – ირონიულად შენიშნავს ვ. შნირელმანი, – ოსები ინარჩუნებენ ავტოქტონის სტატუსს და ამავე დროს არც მეომარი მომთაბარეების დიდებაზე ამბობენ უარს (გვ. 8). ეს ავტორი ასევე სკეპტიკურია საისტორიო წყაროდ, განსაკუთრებით, ეთნოგენეზის პრობლემების კვლევაში ფოლკლორის გამოყენების შესახებ.

ლოგიური მონაცემების ლინგვისტურ და ეთნოგრაფიულ მონაცემებთან შეჯერება. საწყურადღებოა, რომ ზოგიერთი ფიზიკური ანთროპოლოგი ეთნოგენეზურ კვლევებში ფიზიკური ანთროპოლოგიის მონაცემებს განუსაზღვრელ მნიშვნელობას ანიჭებდა და მიღებულ დასკვნებს უკანასკნელი ინსტანციის ჭეშმარიტებად მიიჩნევდა, ხოლო ყველა დანარჩენი მეცნიერების (ისტორია, ენათმეცნიერება, არქეოლოგია, ეთნოლოგია, ფოლკლორი) მონაცემებს მხოლოდ ფიზიკური ანთროპოლოგიისა და გეოგრაფიის დამხმარე დისციპლინად აცხადებდა.²¹ ამასთან დაკავშირებით ზედმეტი არ იქნება გავისხენოთ ანთროპოლოგ ვ. ალექსეევის კამათი ლინგვისტ ვ. აბაევთან ოსთა ეთნოგენეზის საკითხებზე. ვ. ალექსეევი ოსებს ადგილობრივ კავკასიელთა შთამომავლებად მიიჩნევდა, რომლებმაც კავკასიაში მოსულ, მიგრირებულ ირანელთა ენა გაითავისეს.²² მაგრამ როგორ, რატომ? ეს მოსაზრება საისტორიო, ეთნოლოგიური, ფოლკლორული, არქეოლოგიური მონაცემებით შემაგრებული არაა. ყველაფერს რომ თავი დავანებოთ, ამ მოსაზრების აბსურდულობას ოსთა ნართების ეპოსიც გამორიცხავს. ადგილობრივმა კავკასიელებმა ოსურ ენასთან ერთად ნართების ეპოსიც შეითვისეს? ასევე რადიკალური გახლდათ ვ. აბაევიც – ის განუსაზღვრელ მნიშვნელობას მხოლოდ ენობრივ მონაცემებს ანიჭებდა.

ეთნოგენეზის კვლევაში ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წყარო ენათმეცნიერული მონაცემებია, რადგან ენა ერთ-ერთი ეთნიკური ნიშანია, მაგრამ ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, არა ერთადერთი.²³ იშვიათი არაა შემთხვევა, როდესაც სხვადასხვა ხალხი ერთსა და იმავე ენაზე ლაპარაკობს. მაგალითებად შეიძლება შოტლანდიელთა, ირლანდიელთა უმრავლესობა მოვიყვანოთ. ისინი ინგლისურად მეტყველებენ, მაგრამ ინგლისელები არ არიან. ისტორიულ-რეალურ ენათმეცნიერულ ეთნოგრაფიულ ერთობას შენარჩუნებული აქვს თავისი ენა, მაგრამ თავს ზორვატებად მიიჩნევენ. გვაქვს შემთხვევები, როდესაც ერთი ეთნოსის სხვადასხვა ჯგუფი სხვადასხვა ენაზე მეტყველებს. ერთმანეთის არ ესმით სელკუპებს; სამხრეთელი/ნარიმელი სელკუპების შვიდ ენდოგამიურ ჯგუფს რუსულ ენაზე აქვს ურთიერთობა ერთმანეთთან. ანალოგიური მდგომარეობა ხანტებს შორის. ამ ეთნოსის სამ ენდოგამიურ ჯგუფს ერთმანეთის მეტყვე-

²¹ В. П. Алексеев. Этногенез. М. 1986, გვ. 11-22.

²² Происхождение осетинского народа. Орджоникидзе. 1967.

²³ Д. Е. Еремеев. Язык как этногенетический источник (из опыта лексического анализа турецкого языка). Советская этнография. №4. 1967; Свод этнографических понятий и терминов: этнические и этносоциальные категории. М. 1996, გვ. 86-87.

ლება არ ესმის (ერთმანეთისაგან საკმაოდ დაშორებულ სამ ხანტურ მეტყველებას ლინგვისტები დიალექტებად მიიჩნევენ. სამეცნიერო ლიტერატურაში შენიშნავენ, რომ მათი „დიალექტები“ შეიძლება ცალკეულ ენებადაც ეცნოთ, მაგრამ ამის ხელის შემშლელ გარემოებად იმ ფაქტორს ასახელებენ, რომ სელკუპებიც და ხანტებიც ერთ ეთნოსად გაიცნობიერებენ თავს).²⁴ სამწუხაროდ, არაერთ შემთხვევას შეიძლება წავაწყდეთ ლინგვისტურ კვლევებში, როდესაც მკვლევრები ეთნოგენეზისა და გლოტოგენეზის პრობლემებს ერთმანეთში ურევენ.²⁵ გლოტოგენეზისა და ეთნოგენეზის პროცესები სულაც არ არის ერთი და იგივე. ეთნოგენეზს XIX საუკუნეში მხოლოდ ლინგვისტები სწავლობდნენ – ეთნოგენეზი განიხილებოდა როგორც გლოტოგენეზის ასპექტი. თუმცა ეთნოგენეტური პროცესებისადმი ენათმეცნიერთა კერძო მიდგომის რეციდივები XX საუკუნეშიც გვხვდებოდა.²⁶ XX საუკუნის დასაწყისიდან გ. კოსინის ძალისხმევით პრობლემის სიმძიმემ არქეოლოგიასა და ფიზიკურ ანთროპოლოგიაზე გადაინაცვლა.²⁷ პირველ რიგში, ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ ენის განვითარება თავისი სპეციფიკური კანონებით მიმდინარეობს, რომლებიც განსხვავდება ეთნოსის ფორმირებისა და ცვლის კანონებისაგან, მეორე – ეთნოგენეზი გლოტოგენეზზე უფრო ფართო მოვლენაა: მის სფეროში, მოცემული ხალხის ენის ისტორიის გარდა, შედის ამ ხალხის ისტორია, განსაკუთრებით მისი ეთნიკური კულტურა.²⁸ მაგრამ დადასტურებული ფაქტია, რომ ამა თუ იმ ხალხის ეთნიკური ისტორიის ძირითადი ეტაპები აისახება ენაზე, რომლებიც ფონეტიკური სტრუქტურის, გრამატიკული სისტემისა და, რაც მთავარია, ლექსიკის ცვლილებას იწვევს. ეს განსაკუთრებით ეთნიკურ ასიმილაციას ეხება, რომლის საფუძველსაც ენობრივი ასიმილაცია წარმოადგენს. ასიმილირებულ ეთნოსებს გარკვეული წვლილი შეაქვთ ახალჩამოყალიბებულ ეთნოსში. უპირველეს ყოვლისა, ეს თვალნათლივ ენაში აისახება

²⁴ В. Ф. Генинг. Этнический процесс в первобытности (опыт исследования закономерности зарождения и раннего развития этноса). Свердловск. 1970, гл. 30.

²⁵ С. А. Токарев. К постановке проблем этногенеза, гл. 23; Д. Е. Еремеев. Язык как этногенетический источник, гл. 62.

²⁶ О. Н. Трубачев. Языкознание и этногенез славян. Вопросы языкознания. №4, 5. 1985.

²⁷ L. S. Klejn. Kossinna in Abstand von vierzig Jahren. Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte (Halle). Jg. 58. 1974, гл. 7-55; Л. С. Клейн. Стратегия синтеза в исследованиях по этногенезу, гл. 13.

²⁸ Д. Е. Еремеев. Язык как этногенетический источник, гл. 62.

(სუბსტრატი). ამ თვალსაზრისით ენათმეცნიერები წყაროდ განსაკუთრებით აქტიურად ტოპონიმებს იყენებენ. ცნობილია, რომ ეს მონაცემები ფართოდაა გამოყენებული სლავების, კელტების, ფინელების, ირანელების ეთნოგენეზის შესწავლაში. მაგრამ ხშირად ტოპონიმების გამოყენება ბევრ კამათს იწვევს. ადგილის სახელები ყოველთვის სუბსტრატული არაა; ტოპონიმი შეიძლება სუპერსტრატული ან აღსტრატული იყოს. შორს რომ არ წავიდეთ, მაგალითად ისევ ქართული მეცნიერება უნდა მოვიყვანოთ. რამდენიმე ტოპონიმის მაგალითზე ამტკიცებდნენ, რომ ქართველები თანამედროვე საქართველოს ტერიტორიის თავდაპირველი ბინადარნი არ იყვნენ, რომ ქართველთა ეთნოგენეზი სადღაც სამხრეთით მოხდა და აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ოდესღაც სხვა, ჩრდილოეთ კავკასიური მოდემის ხალხები ცხოვრობდნენ. არავის გაურკვევია, ეს რამდენიმე ტოპონიმი რა წარმოშობისა იყო – იქნებ ისინი ჩრდილოეთ კავკასიიდან გარკვეული ჯგუფების გადმოსახლების შედეგად იყო წარმოქმნილი. ამის დამადასტურებელი ცნობა კი „ქართლის ცხოვრებაში“ მართლაც დაცულია, როდესაც მეფე საურმაგმა აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიულ ერთეულებზე ღურბუკები დაასახლა. ტერიტორიის საკითხი კი ეთნოგენეზის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი საკითხია, რადგან ყველა ხალხი გარკვეული ენით გარკვეული ტერიტორიულ არეალში ჩამოყალიბდა. ტოპონიმების გარდა, ეთნოგენეზურ კვლევებში ფართოდ იყენებენ აგრეთვე ეთნონიმებსა და ანთროპონიმებს. როგორც სამართლიანად შენიშნავენ (პ. კუშნერი), ანტიკურ ავტორებთან მოხსენიებული ეთნონიმებისა და ანთროპონიმების გამოყენება ფრიად სარიისკოა, რადგან ისინი ხშირად ურევენ ერთმანეთში ტოპონიმებსა და ეთნონიმებს, ეწინააღმდეგებიან ერთმანეთს. ამავე დროს უცხოელ ავტორებთან მოხსენიებული ეთნონიმები ეგზოეთნონიმებია და არა ენდოეთნონიმები; ერთი და იმავე ალოეთნონიმით ხშირად ორ სრულიად სხვადასხვა წარმომავლობის ეთნიკურ ერთობებს მოიხსენიებენ. რაც შეეხება ანთროპონიმებს, ზაზგასმით უნდა ითქვას, რომ ჯერ კიდევ ძველ დროს პიროვნული სახელები ფართოდ ვრცელდებოდა ერთი ხალხიდან მეორე ხალხში, რასაც მეზობელ ეთნოსებთან ეთნოკულტურული კავშირები და პოლიტიკური ბატონობაც განაპირობებდა. ცნობილი ლინგვისტი ანტუან მეიეს წუხდა იმის შესახებ, რომ ენათმეცნიერები, რომლებიც უპირატესად საკუთარი სახელების ეტიმოლოგიით ინტერესდებიან, ხშირად ლინგვისტიკიდან გამომდინარე ავანტურისტებად ყალიბდებიან და

მხოლოდ ზოგიერთი მათგანი იცავს ენათმეცნიერებაში შედარებით მეთოდს.²⁹ არ შეიძლება არ აღვნიშნოთ, რომ ონომასტიკური მონაცემების დაუფიქრებელი გამოყენების არაერთი მაგალითი გვაქვს ქართულ მეცნიერებაშიც. მაგალითად, კახეთში, თანამედროვე ახმეტის რაიონში, არსებულმა ტოპონიმმა „ალვანი“ ზოგიერთ მეცნიერს აფიქრებინა, რომ ეს ტერიტორია ოდესღაც ალბანელი ხალხის განსახლების არეალი იყო და დასკვნაც შესატყვისი ჰქონდათ მიღებული: ქართული ეთნოსი აქ ექსპანსიის შედეგად გაჩნდა. ზუსტად ასეთივე ტოპონიმი – „ალვანი-ყალე“ (მთა) კლარჯეთშიც, ართვინის მიდამოებშიც არსებობდა.³⁰ ბუნებრივია, დაისმის კითხვა: ალბანელები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოშიც ცხოვრობდნენ? საერთოდ კი ტოპონიმის ეთნონიმიდან მიღების ეს გზა გამორიცხულია, რადგან აღნიშნული ხალხის ავტოეთნონიმი „ალბანელი“ არასოდეს ყოფილა; უფრო მეტიც: ალბანელებს ქართველები ამ ეთნონიმით არასდროს მოიხსენიებდნენ. ტოპონიმი „ალვანი“ სინამდვილეში ბოტანიკური წარმოშობის უნდა იყოს და ალვის ხეს უნდა უკავშირდებოდეს.

ეთნოგენეზის პრობლემის კვლევაში მნიშვნელოვანია ეთნოგრაფიული მონაცემებიც, რადგან ყველა ეთნოსი მისთვის დამახასიათებელ ეთნიკურ კულტურას ქმნიდა. ზემოთ უკვე აღინიშნა, რომ მატერიალური კულტურის ეთნოგენეტიკურ კვლევებში გამოყენება საფრთხილოა, რასაც ვერ ვიტყვით სულიერი კულტურის სფეროზე. ხალხთა მატერიალურ კულტურას და სამეურნეო ყოფას ლანდშაფტი განაპირობებდა. ერთი ეთნოსის განსახლების არეალი შეიძლება განსხვავებული ბუნებრივ-გეოგრაფიული და კლიმატური ზონები იყოს ან, პირიქით, ორი და რამდენიმე ეთნოსი შეიძლება ერთნაირ ლანდშაფტს ფლობდეს. ასეთ შემთხვევაში კი სამეურნეო ყოფა და მატერიალური კულტურა მათ მსგავსი ექნებათ. სულიერი კულტურა მეტი მდგრადობით გამოირჩევა, ის საუკუნეებს უძლებს, თუმცა არც ისაა უცვლელი. ყველაზე კონსერვატულად და გამძლედ, სრულიად სამართლიანად, დაკრძალვასა და დაკრძალვის წეს-ჩვეულებებს მიიჩნევენ.³¹ კულტურა, რა თქმა უნდა, ენა-

²⁹ А. Мейе. Сравнительный метод в историческом языкознании. М. 1954, გვ. 10.

³⁰ Кавказ: географические названия и объекты. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. По книге Д. Д. Пагирев (1913); Сост. Ю. Л. Меницкий, Т. Н. Попова. Нальчик. 2007, გვ. 45.

³¹ Р. Ф. Итс. Этногенетические исследования (О значении различных источников в рамках комплексного подхода). Расы и народы. Т. 17. 1987, გვ. 25.

საც გულისხმობს და მთელ იმ ისტორიულ ტრადიციებსაც, რომლითაც ერთი ხალხი მეორისაგან განსხვავდება, რაც მათ საყოველთაო ინდივიდუალობას ანიჭებს. ეთნოგენეზის პრობლემის კვლევა ეთნოსის კულტურული იერსახის და მისი ელემენტების წარმოშობის გარკვევასაც ითვალისწინებს, სად და როგორ წარმოიქმნა მისი ისტორიული ფესვები; ეს ელემენტები ერთ მთლიან ერთეულად რა პირობებში ჩამოყალიბდა, როგორ ზემოქმედებდნენ ისინი ხალხის განვითარების ხანგრძლივ პროცესში.

ეთნოგენეზური პროცესების კვლევებში, ტრადიციული კულტურის ანალიზის გარდა, არსებითი მნიშვნელობა აქვს აგრეთვე ლეგენდებს – გადმოცემებს საკუთარი წარმომავლობის შესახებ და ხალხთა გეოგრაფიულ გავრცელებას, აგრეთვე ეთნოსის ტერიტორიულ ერთეულებს. ასეთ გადმოცემებსა და ლოკალურ ერთეულებს კი ეთნოლოგები აფიქსირებენ. ეთნოსის წარმომავლობის ამსახველი ბევრი ლეგენდა, თქმულება თავის დროზე მემკვიდრეობაში წყაროებში შეიტანეს და ბევრმა მათგანმა ასე მოაღწია ჩვენამდე. მაგალითად ქართველი ხალხის წარმომავლობის ლეონტი მროველისეული კონცეფციის დასახელებაც საკმარისია. მიუხედავად იმისა, რომ უმეტეს შემთხვევაში ასეთი გადმოცემები რეალური ვითარების ამსახველი არაა, მეცნიერები ეთნოგენეზური პროცესების კვლევისას ასეთ გადმოცემებს მაინც გვერდს ვერ უვლიან. მიიჩნევენ, რომ ლეგენდა-თქმულებებში სიმართლის რაღაც მარცვალი მაინც არის. ბევრი საყურადღებო თქმულება აქვთ ანტიკურ ავტორებს დაფიქსირებული სხვადასხვა ხალხის წარმომავლობის შესახებ. რაც ყველაზე საყურადღებოა, ბევრი ხალხი თავის წარმომავლობას ბიბლიურ პერსონაჟებს უკავშირებდა. ზემოთ უნგრელები ვახსენეთ, რომლებიც სხვადასხვა ეთნოგრაფიულ ერთეულად იყოფა. ამ ეთნოსის ერთ ნაწილს – *სეკებს*, რომელიც სამხრეთ-აღმოსავლეთ ტრანსილვანიაში (რუმინეთში) მკვიდრობს, აქვს გადმოცემა ჰუნებისაგან წარმომავლობის შესახებ. სამეცნიერო ლიტერატურაში ამ გადმოცემის სანდოობის შესახებ დიდი ხნის განმავლობაში პოლემიკა მიმდინარეობდა; მათ პაჭანიკების შთამომავლებადაც მიიჩნევდნენ. მიგვაჩნია, რომ ეს გადმოცემა რეალური ვითარების ამსახველი უნდა იყოს, რადგანაც ცნობილია, რომ თანამედროვე უნგრეთის ტერიტორია ევროპაში ჰუნთა განსახლების ერთ-ერთი ძირითადი არეალი იყო. მეცნიერები დღემდე კამათობენ დაღესტნელი ყუბაჩელების ევროპული წარმომავლობის შესახებ. ასეთი თქმულება თვით ყუბაჩელთა შორისაა დაფიქსირებული. მკვლევრები შუა აზიის ეთნოსებში გამოყოფენ მთელ რიგ გვარებსა და ტომებს, რომელთა თურქუ-

ლი, მონღოლური, თუ ირანული წარმომავლობის შესახებ მიუთითებენ. თითოეულ ამ ტომს მართლაც აქვს გადმოცემა თურქული, მონღოლური და ირანული წარმომავლობის შესახებ. რაც მთავარია, ამ დანაყოფთა წარმომავლობაზე მათი სახელწოდებებიც მიუთითებენ; ეს კი წმინდა ლინგვისტური ანალიზის სფეროს განეკუთვნება.

ეთნოგენეზისა და ეთნოკულტურული კავშირთა ერთობის კვლევებში საისტორიო წყაროდ ფოლკლორის გამოყენების აუცილობლობაზეც მიუთითებენ.³² ეს განსაკუთრებით უდამწერლობო ხალხების შესახებ ითქმის, რადგან ცნობილია, რომ ასეთი კულტურის მქონე ხალხებში ზეპირ ხალხურ შემოქმედებას დოკუმენტის ძალა ჰქონდა. ნართების მთქმელი ოსი, ადიღელი, აფხაზი მოხუცები სამართლიანად დარწმუნებულნი იყვნენ, რომ გოლიათი ნართები მათი უშუალო წინაპრები იყვნენ, რომელთა მოქმედების ასპარეზი სტეპები იყო, სადაც დიდი მდინერები მიედინება, რაც პირდაპირ მიუთითებს იმის შესახებ, რომ დასახელებულ ეთნოსთა თავდაპირველი განსახლების არეალი მათი თანამედროვე ეთნოსფერო არ იყო. ეთნიკურ ისტორიაში მკვლევრები წარმატებით იყენებენ აგრეთვე სიმღერებს. ამის ნათელ მაგალითად შეიძლება რაჭის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში საყოველთაოდ გავრცელებული ლექსი-სიმღერა „მაღლა მთას მოდგა უცხო ფრინველი“ გავიხსენოთ, რომლითაც კარგად ჩანს, თუ როგორ დაეუფლნენ ქართველი მთიელი დვალების განსახლების არეალს აქ მიგრირებული ოსები.³³ შუა აზიის ხალხების – უზბეკებისა და სხვათა შემადგენლობაში წინააზიური კომპონენტის არსებობას ადასტურებს უზბეკურ *შეჟირეში* უზბეკთა წინაპრებად მათიენების („მოტიანები“) დასახელება.³⁴ მათიანეები ირანის აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე, ურმიის ტბის ირგვლივ მართლაც მკვიდრობდნენ ძვ. წ. VI საუკუნესა და ახ. წ.-ის I საუკუნეში. ფოლკლორი ხშირად ერთი ხალხიდან მეორეში ხალხის ან მისი ნაწილის ასიმილაციის დროს გადადიოდა.

ამრიგად, ცალკეული ხალხების ეთნოგენეზის კვლევა უაღრესად რთული პრობლემაა. მისი გადაწყვეტა ყველა მონაცემის გათვალისწინების გარეშე

³² Л. С. Толстова. Использование фольклора при изучении этногенеза и этнокультурных связей народов (На среднеазиатском материале). Фольклор и историческая этнография. М. 1983, гл. 6-23.

³³ რ. თოფჩიშვილი. ზეპირი საისტორიო წყაროები. წიგნში: რ. თოფჩიშვილი. ეთნოისტორიული ეტიუდები. წ. I, გვ. 257-270.

³⁴ Л. С. Толстова. Использование фольклора при изучении этногенеза и этнокультурных связей народов, гл. 11.

წარმოდგენელია. სამწუხაროდ ხშირ შემთხვევაში საკითხისადმი კომპლექსური მიდგომა არ ხდება და მეცნიერებს აქცენტი ერთ რომელიმე წყაროზე/მონაცემზე გადააქვთ. ვიღებთ პრობლემის ლინგვისტურ, ანთროპოლოგიურ, არქეოლოგიურ ხედვებს. ეს კი მხოლოდ პრობლემის ცალმხრივი გადაწყვეტაა.

ბოლო დროს ქართული ენათმეცნიერების ზოგიერთი წარმომადგენელი მიიჩნევს, რომ რამდენიმე ენის ერთ ენათა ოჯახისადმი მიკუთვნებულობა ეთნოგენეზის პრობლემის გადაწყვეტას ნიშნავს (უფრო მეტიც: ასეთ იდეებს სტუდენტებსაც ახვევენ თავს). უფრო კონკრეტულად რომ ვთქვათ, **ქართული ენის იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახის წევრობა თურმე ქართველთა ეთნოგენეზის საბოლოოდ გადაწყვეტის დამადასტურებელია**; რომ არაფერი ვთქვათ იმის შესახებ, რომ ჰუმანიტარულ მეცნიერებაში კატეგორიული მსჯელობა მიუღებელია (უხერხულია იმაზე მსჯელობა, რომ მეცნიერების ამ სფეროში რაიმე საბოლოოდ დადგენილი და გადაწყვეტილია), ამ მოსაზრებას მეცნიერული საფუძველი არ აქვს და ის ეთნოგენეზის თეორიის ჩარჩოებში არ ჯდება. ქართული ენის იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახის წევრობა მხოლოდ იმას ნიშნავს, რომ ეს ენები მონათესავე ენებია და რომ ისინი ერთი ფუძე-ენიდან მომდინარეობენ. ვიმეორებთ, ამ შემთხვევაში ეთნოგენეზი არაფერ შუაშია. ეთნოგენეზური პროცესები ამ ენათა ოჯახში შემაჯალ პოპულაციებში მხოლოდ ფუძე-ენის დიფერენციაციის შემდეგ დაიწყო. **ენათა მონათესავეობა ეთნიკურ მონათესავეობას არ ნიშნავს. სამეცნიერო ლიტერატურაში ერთხმადაა გაზიარებული მოსაზრება, რომ ენის ერთობა, ენათა მონათესავეობა და ზოგიერთი კულტურული ტრადიციის მსგავსება პოპულაციური ნათესაობის დამადასტურებელი არაა არა მხოლოდ ერთი ენათა ოჯახის ფარგლებში, არამედ ერთი ენათა ოჯახის ერთი ჯგუფის ფარგლებშიც.**³⁵ მაგალითისათვის ინდოევროპულ და ალთაურ ენებზე მეტყველი ეთნოსების ეთნოგენეზი და ეთნიკური ისტორია შეიძლება დავასახელოთ. თანამედროვე ინდოევროპულ ენებზე მოლაპარაკე ხალხების ეთნოგენეზი ძირითადად ადრე შუა საუკუნეებში განხორციელდა (ფრანგები, ინგლისელები, ბულგარელები, იტალიელები, ესპანელები...), ხოლო საერთო ინდოევროპული ენის დიფერენციაცია ძალიან ადრე სულ სხვა გეოგრაფიულ არეალში დაიწყო (*თ. გამყრელიძისა და ვიარ. ივანოვის* კონცეფციით არა უგვიანეს ძვ. წ.-ის IV ათასწლეულისა).

³⁵ А. И. Бочкарев. Фундаментальные основы этногенеза: учебное пособие. М. 2008, გვ. 217.

როდესაც საერთოკავკასიური ენობრივ-ეთნიკური ერთობიდან ქართული ენისა და ქართული ეთნიკური ერთობის გამოყოფის შესახებ საუბრობენ და აღნიშნავენ, რომ ეს ეთნოგენეზი იყო, შეცდომა იქვეა დაშვებული. ვინ დაადასტურა, რომ გამოყოფა უკვე ეთნოგენეზის პროცესი იყო? გამოყოფის შემდეგ რა დაემართა ამ და სხვა გამოყოფილ ეთნიკურ ერთობებს? აღარავისთან ჰქონდათ შეხების წერტილი, შერევა? სად მკვიდრობდა ეს წინარეკავკასიური ეთნიკური/ენობრივი ერთობა? მთლიანად კავკასიის რეგიონში? მის სამხრეთსა თუ ჩრდილოეთში, დასავლეთსა თუ აღმოსავლეთში? სად და რა მიმართულებით განსახლდნენ ეს გამოყოფილი ახალი ეთნიკური ერთობები? რამ გამოიწვია წინარეკავკასიური ენობრივი/ეთნიკური ერთობის დაშლა? იქნებ ეს კავკასიური პრაეთნიკური ერთობა საერთოდ არც იყო კავკასიის მკვიდრი და აქ სხვა გეოგრაფიული რეგიონიდან მიგრირდა? რომელი არქეოლოგიური კულტურა იყო ამ წინარეკავკასიური ენობრივი/ეთნიკური ერთობის საკუთრება? როდის წარმოიქმნა თვით ეს წინარეკავკასიური ეთნიკური ერთობა? რამდენ ხანს იარსება და როდის დაიწყო დივერგენციის პროცესი? დივერგენცია გეოგრაფიული ფაქტორით იყო განპირობებული თუ მიგრაციით? ვინ დაადასტურა, რომ დივერგენცია ეთნოგენეზის პროცესია? სინამდვილეში ის მხოლოდ მისი საწყისი ფაზაა და გამოყოფილი ერთობა შეიძლება ისეთივე დარჩეს, როგორიც იყო ან სხვა ეთნიკურ ერთობებთან შევიდეს კონტაქტში და მხოლოდ ამის შემდეგ მიეცეს დასაბამი ეთნოგენეზის პროცესს. ესაა არასრული ჩამონათვალი კითხვებისა, რომელთა პასუხის გაცემის შემდეგ შეიძლება ვილაპარაკოთ ეთნოგენეზის პროცესზე.

სხვათა შორის, თუ საერთოკავკასიურ ეთნიკურ ერთობას გამოეყენენ ქართველთა წინაპრები, ჩვენ ამ შემთხვევაში შეიძლება მხოლოდ და მხოლოდ პროტოქართული ეთნიკური ერთობის გამოყოფის შესახებ ვისაუბროთ და არა ქართული ერთობისა. ცნობილია, რომ ქართველთა ეთნოგენეზში სხვა ეთნიკურმა ერთობებმაც მიიღეს მონაწილეობა და ეს პირველ რიგში ინდოევროპული ერთობა (შესაძლოა ერთობები) იყო.³⁶ (საერთოდ, წარსულში კავკა-

³⁶ გ. მელიქიშვილი. ქართველები და მათი წარმომავლობის საკითხი. წიგნში: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. I. თბ. 1970, გვ. 346-352; ნ. სილაგაძე. ქართველი ხალხის ეთნოგენეზის საკითხისათვის. თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. I. თბ. 2011, გვ. 9-38. გასაზიარებლად მიგვაჩნია ნ. სილაგაძის მოსაზრება: „არ შევცდებით თუ ვიტყვით, რომ იბერიულ-კავკასიურ ენებს შორის გენეტიკური ნათესაობა რომც არსებუდიყო, მას იმდენად

სიური სამყაროს ინდოევროპულ სამყაროსთან კავშირები არავითარ ეჭვს არ იწვევს. მათი კონტაქტები ხდებოდა ინდოევროპელების მასობრივი, ნელი მიგრაციის პროცესში. ჩვეულებრივ, მიიჩნევენ, რომ ინდოევროპელები მიიწვედნენ საერთო მიმართულებით ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ, ევროპიდან შუა აღმოსავლეთისა და აზიისაკენ. თ. გამყრელიძისა და ვიარ. ივანოვის კონცეფციით ინდოევროპელთა განსახლების თავდაპირველი არეალი მცირე აზია იყო, საიდანაც ისინი დასავლეთისა და აღმოსავლეთის მიმართულებით განსახლდნენ. ფრანგმა მეცნიერმა გიორგი შარაშიძემ კი საინტერესო ჰიპოთეზა წამოაყენა, რომლის მიხედვითაც ინდოევროპელებმა დატოვეს მცირე აზია, შემოუარეს ვანისა და ურმიის ტბებს და ზოგიერთი დასავლეთის მიმართულებით გაემართა, ზოგიერთი – ჩრდილოეთისა, ზოგიერთი აღმოსავლეთისა და ზოგიერთიც – სამხრეთ-აღმოსავლეთისა. ამ ნელი მიგრაციის დროს ხანგრძლივად თანაარსებობდნენ კავკასიელები და ინდოევროპელები. ქრონოლოგიურად ეს იყო II ათასწლეულზე ადრე, IV-III ათასწლეულების მიჯნა).³⁷ ქართველთა ეთნოგენეზზე სწორედ მაშინ შეიძლება ვისაუბროთ, თუ გავარკვევთ, რომელ ინდოევროპულ ერთობას შეერივნენ ისინი, რა დოზით

შორეულ წარსულში ჰქონდა ადგილი, რომ ქართველთა ეთნოგენეზზე საუბრისას იგი გადამწყვეტი მნიშვნელობის ვერ იქნება. ვფიქრობთ, ამ კუთხით (ე. ი. ქართველთა ეთნოგენეზზე საუბრისას) გაცილებით მნიშვნელოვანია ქართველური და ინდოევროპული ენობრივი შეხვედრების განხილვა“ (გვ. 15). ქართველთა ეთნოგენეზში ინდოევროპული ეთნიკური ერთობის მონაწილეობის შესახებ სრულიად არგუმენტირებულია წინამდებარე კრებულში განთავსებული ნაშრომი: თ. დუნდუა. აღმოსავლურქართული შუა ბრინჯაოს ხანის (თრიალეთური) კულტურა და არიული *resptio* (გვ. 29-34), სადაც ვკითხულობთ: „არქეოლოგიური მასალა არიელების შემოჭრის შესახებ მხოლოდ ფრთხილი ჰიპოთეზის კონსტრუქციის საშუალებას იძლევა. ლექსიკური მონაცემები უფრო კატეგორიულია. აშკარაა, რომ მართვასთან დაკავშირებული ტერმინები არიული ღმერთის, მითრას სახელს უკავშირდება“ (გვ. 29); „პირველადი სოციალური კონტრაქტის, და პროტოფეოდალური საუფლო სახლის ნომინალური გენერაციული სუფიქსი -ian, აგრეთვე სოციალური კონტრაქტის სოციალური ქმედების და ადეკვატური ფიზიკურ-გეოგრაფიული კორპუსკულის სინთეზის ვერბალური მაწარმოებელი ბოლოსართი -is, არაავტოქტონურია. ეს ინდოევროპული ლინგვისტური პლასტები არიული სოციალური სუპერსტრატის ლოკალური ფუნქციონირების მაჩვენებელი უნდა იყოს“ (გვ. 33).

³⁷ G. Charachidzé. Gamq' relidze/Ivanov. Les Indo-européens et le Caucase. R.E.G.C. #2. 1986, გვ. 211-222; R.E.G.C. #3. 1987, გვ. 159; G. Charachidzé. La mémoire indo-européenne du Caucase. Hachette. 1987.

და სად? უფრო მართებულია არა ქართული და ინდოევროპული, არამედ წინარეპართული და წინარეინდოევროპული ერთობების შერევის შესახებ ვისაუბროთ. გასარკვევია, სად და როდის მოხდა ეს ეთნიკური კონტაქტი? რა მიმართებაშია ქართული ეთნიკური ერთობა შუმერულთან (ლექსიკური პარალელები შუმერულთან მათს ნათესავეობასა ან ეთნიკურ კონტაქტებზე მიუთითებს პროტოქართველებთან. საკვლევია წინარეპართველებისა და შუმერების ენობრივ-ეთნიკური კონტაქტების გეოგრაფიული არეალიც).³⁸ გასარკვევია, რომელი არქეოლოგიური კულტურა/კულტურები იყო პროტოქართველების/ქართველების? ამ მხრივ საყურადღებო მოსაზრებებია გამოთქმული,³⁹ რომლებიც შემდგომ კვლევა-ძიებასა და დაზუსტებას მოითხოვს. შესაბამისად, გასარკვევია, რომელი ენობრივ-ეთნიკური ერთობები შეირიეს იმ ეთნიკურმა ერთობებმა, რომელთაც ქართველები გამოეყვნენ? რა ენობრივ-ეთნიკური ერთობები იყვნენ ისინი და რა პოპულაციურ ღონეზე მოხდა ეს შერევები (ეთნოგენეზი)? აფხაზურ-ადიღეურისა და ქართულის მონათესავეობის შესახებ მსჯელობისას, ჩვენი სკეფსისის მიუხედავად, გასარკვევია, რა ეთნიკური კომპონენტების შერევის შედეგად მოხდა ჯერ პრაადილების და შემდეგ ადიღების წარმოქმნა? ამკარაა, რომ პრაადილებისა და შემდეგ ადიღების ეთნიკური ერთობის წარმოქმნაში დიდი როლი ირანულენოვანმა ერთობებმა (სკვითებმა, სარმატებმა) შეასრულეს.⁴⁰ ამას

³⁸ M. R. Tseretheli. Eine kleine Bemerkung zur Frage der Vorfahren der Georgier. *Revue Karthvelologie*. #23. Paris. 1957, გვ. 12; ჯ. შარაშენიძე, კ. თოფურია. *შუმერები და მათი კულტურა*. ცისკარი. 1973.

³⁹ ო. ჯაფარიძე. ქართველ ტომთა ეთნიკური ისტორიის საკითხისათვის: არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით. თბ. 1976; ო. ჯაფარიძე. ქართველი ხალხის ეთნოგენეზის სათავეებთან. თბ. 2003; ნ. სილაგაძე. ქართველი ხალხის ეთნოგენეზის საკითხისათვის, გვ. 9-38.

⁴⁰ უკანასკნელი პერიოდის გამოკვლევებით აფხაზურ-ადიღეური ეთნიკური ერთობის, უფრო სწორედ, პროტოადიღეელების თავდაპირველი განსახლების არეალი იყო სტეპების ზონა – მდინარე ყუბანის ჩრდილოეთით ტერიტორია – აზოვისპირეთი და მიმდებარე შავი ზღვის ჩრდილოეთი. პროტოადიღეელებად მიიჩნევიან აღნიშნულ გეოგრაფიულ არეალში ანტიკურ წყაროებში მოხსენიებული მეოტები და სინდები, რომელთა წინაპრებმაც სამხრეთით შედარებით გვიან წამოიწიეს (В. В. Гудаков. Северо-Западный Кавказ в системе межнациональных отношений с древнейших времен до 60-годов XIX века). პროტოადიღეელებს ჯერ ინდოევროპელები (სკვითები, სარმატები) შეერივნენ, შემდეგ – პროტოქართველები. მიგვაჩნია, რომ სამხრეთით გადმოსახლების შემდეგ უნდა მომხდარიყო პროტოადიღეელების პროტოქართულ ენობრივ-ეთნიკურ ერთობასთან კონტაქტი. აქ საკმა-

ნართების ეპოსიც ადასტურებს. რა პოპულაციური დოზით იყო ეს შერევები? იქნებ კავკასიაში მოსულმა ირანულენოვანმა ეთნიკურმა ჯგუფებმა უფრო მცირერიცხოვანი ადგილობრივი მოსახლეობის ენა მიიღეს, შეიძლება ამ შემთხვევაში ეთნიკურ მონათესავეობაზე ვილაპარაკოთ? ისევე როგორც მეცნიერები ვეღარ საუბრობენ თანამედროვე თურქების პოპულაციურ მონათესავეობაზე ენობრივად თავიანთ მონათესავე ეთნოსებთან (მაგალითად, უზბეკებთან, ყირგიზებთან, იაკუტებთან, გაგაუზებთან...).

საერთოკავკასიური ენიდან ქართულის (უფრო სწორად, პრაქტოლულის) გამოყოფა ქართველთა ეთნოგენეზს რომ არ ნიშნავს, ამის დასადასტურებლად შეიძლება ანალოგიას მივმართოთ. თანამედროვე ინდოევროპულ ენებზე მოლაპარაკე ხალხების ეთნოგენეზი ადრე შუა საუკუნეებში მოხდა; ზოგის – ცოტა ადრე, ზოგის – ცოტა გვიან. სლავურ ენებზე მოსაუბრე ბულგარელები, რუსები, პოლონელები, ჩეხები, სერბები, ხორვატები, რომანულენოვანი ფრანგები, იტალიელები, ესპანელები, რუმინელები (რუმინელთა პოპულაციაში საერთოდ უმნიშვნელოა რომაელთა წილი), გერმანულენოვანი თანამედროვე გერმანელები, ინგლისელები, შვედები, ფლამანდიელ-ჰოლანდიელები, ბალტიურენოვანი ლიტველები და ლატვიელები ადრე შუა საუკუნეების ეპოქის პროდუქტნი არიან. უფრო ადრე – ძვ. წ.-ის I ათასწლეულში მოხდა ირანულენოვანი ეთნოსების, ბერძნების, სომხების ჩამოყალიბება. ადრე ფორმირებულმა ბევრმა ინდოევროპულმა ეთნოსმა ადრე შუა საუკუნეებში არსებობა შეწყვიტა; მათ სხვა ახალ ეთნოსებს მისცეს დასაბამი. ენათმეცნიერთა გამოკვლევებში კი ნათლადაა დადასტურებული, რომ საერთოინდოევროპული ენის დანაწევრება დაიწყო ძვ. წ.-ის არა უგვიანეს V-IV ათასწლეულებში.⁴¹ ამის შემდეგ ინდოევროპელთა დანაწევრებისა და სხვებთან შერწყმის კიდევ რამდენი ეტაპი იქნა განვლილი, ამას ზუსტად ვერც განვსაზღვრავთ. ეს იყო ენებისა და ეთნიკური განვითარების ხანგრძლივი პროცესი. ინდოევროპულ

რისია ჯერ მაიკოპის კულტურის (ძვ. წ. III ათასწლეული) მონათესავეობა გავიხსენოთ მტკვარ-არაქსის კულტურასთან (ო. ჯაფარიძე. ქართველ ტომთა ეთნიკური ისტორიის საკითხისათვის, გვ. 193-251) და შემდეგ კი ყობანური კულტურა, რომელიც, ფაქტობრივად, კოლხური კულტურის ნაირსახეობას წარმოადგენდა. პროტოადიდელების ენობრივ-ეთნიკური კონტაქტი ქართულ ენობრივ-ეთნიკურ ერთობასთან, ე. ი. ყობანური კულტურის მქონე ერთობასთან, ძველი წელთაღრიცხვის ბოლოს ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში ჩამოწევის შედეგად მოხდა.

⁴¹ Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Кн. II. Тб. 1984, გვ. 865.

ენათა ოჯახის თანამედროვე ეთნოსთა ეთნოგენეზი სრულიად განსხვავებული ეთნიკური კომპონენტების შერევის შედეგად მოხდა. ინდოევროპული პრაენის დანაწევრების შემდეგ ამ ენათა ოჯახში შემავალმა ხალხებმა განვითარების – ეთნოგენეზისა და ეთნიკური ისტორიის სრულიად განსხვავებული გზა გაიარეს. **ენობრივი მონათესავეობა ეთნიკურ მონათესავეობას არ ნიშნავს და ამით არც ეთნოგენეზის პრობლემა წყდება.** ინგლისური და ქურთული, იტალიური და ფარსი, რუსული და ჰინდი, ნორვეგიული და პანჯაბური ერთ – ინდოევროპულ ენათა ოჯახში შედის, მაგრამ მათი მატარებლები მონათესავე ეთნოსები არ არიან, რადგანაც ინგლისელებისა და ქურთების, იტალიელებისა და სპარსელების, რუსებისა და ჰინდოსტანელების, ნორვეგიელებისა და პანჯაბელების ეთნოგენეზი სხვადასხვაგვარად მიმდინარეობდა, სხვადასხვა ეპოქასა და სხვადასხვა, ერთმანეთისაგან დაშორებულ გეოგრაფიულ რეგიონებში. იგივე შეიძლება ითქვას ალთაურ ენათა ოჯახის თურქული ჯგუფის ენებზე და ამ ენებზე მოსაუბრე ეთნოსებზე. ამ ჯგუფში შედიან, ერთი მხრივ, თურქები თავიანთი თურქული ენით და, მეორე მხრივ, უიღურები თავიანთი უიღურული ენით. მაგრამ ეს ეთნოსები მონათესავენი არ არიან, რადგან მათი ეთნოგენეზი მიმდინარეობდა სხვადასხვა კომპონენტის შერევის შედეგად, რაც ანთროპოლოგიური ტიპითაც დასტურდება. სამეცნიერო ლიტერატურაში ხაზი აქვს გასმული: «...многие элементы культуры являются весьма подвижными, легко заимствуемыми другими народами, так что общность языка и некоторых культурных традиций вовсе не свидетельствует об обязательном родстве соответствующих народов (например, тюркских)».⁴²

მართალია, ჩვენს თემას არ ეხება, მაგრამ სიტყვამ მოიტანა და როგორც დილექტანტმა კითხვა უნდა დავსვა: თუ ქართული ენა ე. წ. იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახში შედის (და, ენათმეცნიერთა თვალსაზრისით, ეს ეთნიკური მონათესავეობის დამადასტურებელიცაა), რატომ გვაქვს ერთ ენათა ოჯახში შემავალ ენათა ფონემათა რაოდენობაში ასეთი დიდი სხვაობა? აფხაზურ-ადიღურ და ზოგიერთ დაღესტნურ ენაში ბგერათა რაოდენობა 80-ის ფარგლებშია (მაგალითად, უბიხურ ენაში მხოლოდ თანხმოვნების რაოდენობა 80-85 იყო), ქართულში კი 33-ის (იყო 37). რით უნდა ავხსნათ ეს მოვლენა? თუ ბგერათა რაოდენობის მატება ან კლება სხვადასხვა ხალხებთან შერევითაა გამოწვეული, ე. ი. ეთნოგენეტური პროცესებით, მაშინ შეიძლება თუ არა ე. წ. იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახში შემავალ ენათა მონათესავეობა-

⁴² А. И. Бочкарев. Фундаментальные основы этногенеза, გვ. 217.

ზე და, შესაბამისად, ამ ენებზე მოლაპარაკე ხალხების მონათესავეობაზე ვისაუბროთ?

ზემოთ აღინიშნა, რომ ეთნოგენეზის შემდეგ დგება ეთნიკური ისტორიის ხანგრძლივი პერიოდი. როგორც პირველი, ასევე მეორე ეთნიკური პროცესია. ინტერესმოკლებული არ იქნება მოკლედ ეთნიკური ისტორიის პროცესის შესახებაც ვისაუბროთ. ეთნიკური ისტორიის რაობის შესახებ სხვადასხვა შეხედულებაა გამოთქმული. მეცნიერები ეთნიკური ისტორიის სხვადასხვა ასპექტს ეხებიან. ზოგადად ესაა ეთნოსის განვითარების დინამიკის შესწავლა მისი განვითარების ყველა ეტაპზე – ადრეული პერიოდიდან დღემდე, რომლის დროსაც ხდება მისი მთელი რიგი მახასიათებლების შესწავლა.⁴³ კონკრეტულად ეთნიკური ისტორია იკვლევს ეთნონიმებს (ალეონთონიმებს/გარესახელწოდებებს და ავტონთონიმებს/თვითსახელწოდებებს), ეთნიკურ ტერიტორიას (ისტორიულ ეპოქებში ეთნოსის განსახლების არეალის გაფართოვება ან შემცირება), ეთნოსის ისტორიულ, დემოგრაფიულ განვითარებას, ხალხის ეთნოკულტურულ კონტაქტებს, კონსოლიდაციის, ასიმილაციის, ინტეგრაციის, დეზინტეგრაციის/დეეთნიზაციის საკითხებს, ეთნოსის ენის ეთნოლოგიური ასპექტებს, ბილინგვიზმის, ენისა და დიალექტის როლს ეთნიკურ ისტორიაში, ეთნიკური იდენტობისა და ცნობიერების პრობლემას, ეთნოსის შიგნით სხვადასხვა რელიგიისა და კონფესიის გავრცელებასა და მის ზემოქმედებას ეთნიკური შეკავშირებულობაზე (ეთნოსის რელიგიურ-კონფესიური ჯგუფების ერთმანეთისაგან გაუცხოვება), ეთნოსის დანაყოფებს, ანუ ეთნოგრაფიულ-ლოკალურ ჯგუფებს და ამ ერთობათა ადგილს საერთო ეთნიკურ სტრუქტურაში, მიგრაციებს (შიდა და გარე მიგრაციულ პროცესებს; ეთნოსის განსახლების არეალში, ანუ კუთვნილ ტერიტორიაზე სხვა ეთნოსების შემოსახლებას), ეთნოკულტურულ კონტაქტებს მეზობელ ხალხებთან (მაგალითად, ეთნოსთაშორისი ქორწინებები), შიდაკულტურულ და სამეურნეო-ეკონომიკურ კავშირებსა და ამ კავშირების როლს ეთნოსის ისტორიაში, სახელმწიფოს როლს ეთნოსის ისტორიაში და ერის/ნაციის წარმოქმნაში, საგარეო ფაქტორის როლს ეთნიკურ განვითარებაში. ეთნიკური ისტორიის კვლევის სფეროს განეკუთვნება აგრეთვე ეთნოსის განვითარების, გადარჩენისა და გაქრობის საკითხები,

⁴³ Н. Г. Волкова. Этническая история. содержание и понятия. Советская этнография. №3. 1985, გვ. 16-24; Л. В. Хомич. Соотношение понятий «этногенез» и «этническая история», გვ. 61-65; З. В. Анчабадзе. Очерк этнической истории абхазского народа. Сухуми. 1976, გვ. 3-6.

ეთნოსის განვითარების ეტაპები და სხვ.⁴⁴ ერთ-ერთი ავტორი მოსწრებულად აღნიშნავს, რომ ეთნიკური ისტორია ესაა ჭიპი, რომელიც აერთიანებს თანამედროვე ეთნოლოგიასა და ნარატიულ ისტორიას, რომლის წიაღიდანაც ის ოდესღაც გამოვიდა.⁴⁵

ამრიგად, ეთნოგენეზის პროცესი უაღრესად რთული პროცესია და რთულია მისი მეცნიერული შესწავლაც (რა თქმა უნდა, იმ დროს, როდესაც პროცესის შესასწავლი აშკარად ხელშესახები საისტორიო წყაროები არ გაგვაჩნია). მხოლოდ ენობრივი, მხოლოდ არქეოლოგიური, მხოლოდ ანთროპოლოგიური, მხოლოდ ეთნოლოგიური და მხოლოდ ფოლკლორული მონაცემებით ეს საკითხი არ წყდება. ქართველთა ეთნოგენეზის პრობლემა, მიუხედავად სხვადასხვა სამეცნიერო შეხედულების არსებობისა, კვლავაც გადასაწყვეტია (ჯერჯერობით ყველაზე საგულისხმო გამოკვლევა ამ სფეროში გ. მელიქიშვილს ეკუთვნის,⁴⁶ რომელსაც საისტორიო განათლებასთან ერთად ფართო ლინგვისტური ცოდნაც ჰქონდა) და ამ პრობლემის გადაწყვეტაში ენათმეცნიერებამ (ეთნოლინგვისტიკამ) სხვა ჰუმანიტარულ მეცნიერებებთან ერთად მნიშვნელოვანი როლი უნდა შეასრულოს. სამწუხაროა, რომ ქართველ ლინგვისტთა ნაწილი ამ სფეროში XIX საუკუნის მეცნიერების დონეზეა. ჯერ კიდევ როდის შეაქციეს ზურგი უნივერსალური ჭეშმარიტების ძიებას *გერდერმა, ფიხტემ, ალექსანდრ ფონ ჰუმბოლტმა და ვილჰელმ ფონ ჰუმბოლტმა?* მართალია, მეცნიერება სიუხეშეს ვერ იტანს, მაგრამ აქ ეს პრინციპი ერთგვარად უნდა დავარდვიო და ხაზგასმით უნდა აღვნიშნო, რომ ესაა შედეგი „დაუკრეფავში გადასვლისა“. ვერც ერთი ზემოთ დასახელებული მეცნიერება ცალკე აღებული, დამოუკიდებლად აღნიშნულ პრობლემას ვერ გადაწყვეტს. პრობლემას გადაწყვეტს ის მეცნიერი, რომელიც მეტ-ნაკლებად თანაბრად გათვითცნობიერებული იქნება ზემოთ დასახელებულ მეცნიერებებში და რომელსაც სხვადასხვა წყაროს სინთეზის უნარი/შესაძლებლობა ექნება.

⁴⁴ რ. თოფჩიშვილი ქართველთა ეთნოგენეზისა და ეთნიკური ისტორიის პრობლემები. თბ. 2008.

⁴⁵ Белков П. Л. Этнос и мифология. Элементарные структуры этнографии. СПб. 2009, გვ. 182.

⁴⁶ გ. მელიქიშვილი. ქართველები და მათი წარმომავლობის საკითხი, გვ. 312-357.

Roland Topchishvili

ABOUT PROCESS OF ETHNOGENESIS AND ETHNOGENESIS OF THE GEORGIANS

Summary

One of the most interesting, complicated and important problems of the humanitarian sciences is to study ethnogenesis of the peoples. This complexity concerns mostly research of ethnogenesis of the old peoples, formed in the depth of history. In order to study ethnogenesis of old, aged ethnic groups, one has to connect together the data of history, archaeology, linguistics (ethnolinguistics), physical anthropology, ethnology, folklore. Among the sciences listed above ethnology possesses some “priority”, because the theory of ethnogenesis is formed in the depth of this science. As for study of young ethnic groups, the ethnogenesis of which took place in early Middle Ages and after that period, the efforts of historical science is quite sufficient.

Two contradictory opinions exist by now in regard to the process of ethnogenesis: a) ethnogenesis is a social process; b) ethnogenesis is natural-geographic phenomenon. It could have been far better to name the process of ethnogenesis the socio-natural/socio-geographical process. By the conception of Lev Gumilev, ethnogenesis is a permanent process, which considers that not only formation of ethnos is the process of ethnogenesis, but also its development and disappearance. However, it is impossible to consider the process of ethnogenesis to be a continuous process. It ends when the given ethnic union is formed. The ethnic process is permanent and, at the same time, dynamic, which involves two phenomena: ethnogenesis and ethnic history. The processes of ethnogenesis are accompanied by migrations, often – by rule of one people over another; they go on within certain territory (often, on the border of two landscapes), within particular period of time. From this viewpoint, the levers of statehood and religious impact are of great importance. The wedding traditions are of essential importance – the endogamous ethnic groups are more or less protected from the processes of assimilation.

During the process of ethnogenesis, mixture of two or several ethnic units takes place, in result of which a new ethnic unity is being formed (by the way,

change of stereotype in behavior of ethnos in new geographical environment was considered by Lev Gumilev as formation of a new ethnos. But we consider impossible to share this consideration). Formation of a new ethnos was also caused by separation of its part from one ethnos, though in such cases the peoples add different linguistic and ethnic superstrata layers (exception is only Icelandic ethnogenesis).

Some representatives of Georgian linguistics consider now that belonging of several languages to one language family means settlement of the problem of ethnogenesis. To say more concretely, belonging of the Georgian language to the family of Iberian-Caucasian languages is as if to witness final solution of the ethnogenesis of the Georgians. This consideration has no scientific basis and it does not suit the frames of the theory of ethnogenesis. Belonging of the Georgian language to the family of Ibero-Caucasian languages means only that these languages are cognate languages and that they derive from one proto-language. We repeat that in this case ethnogenesis has nothing to do. The processes of ethnogenesis start after differentiation of the proto-language. Cognate relationship of the languages does not mean ethnic relationship. The consideration is unanimously shared in the scientific literature that unity of the language, cognate relationship of languages and similarity of some cultural traditions does not witness population kinship not only within one language family, but also within one group of one language family. We can name as an example of this ethnogenesis and ethnic history of ethnic groups speaking the Indo-European and Altaic languages. The ethnogenesis of peoples speaking modern Indo-European languages took place mostly in early Middle Ages (the French, English, Bulgarian, Italian, Spanish ... people), and differentiation of common Indo-European language started very early in quite another geographical area (by the conception of Tamaz Gamkrelidze and Viacheslav Ivanov, not later than the 4th millennium B.C.).

Consequently, the problem of ethnogenesis of Georgians, despite different scientific opinions, is still to be determined (most important research in this field still belongs to Giorgi Melikishvili) and in settlement of the present problem the complex research should play an important role.